

Om trovärdighet i ändrade berättelser

INGRID SAHLIN, professor i socialt arbete, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs Universitet

Summary: För att kunna döma i brottmål måste nämndemän i svenska tingsrätter reflektera kring skillnader mellan olika berättelser om en händelse och bedöma trovärdigheten hos såväl dessa utsagor som de personer som förmedlar dem. I princip fungerar de som vittnen till vad som utspelar sig under de muntliga förhandlingarna. Denna artikel handlar om hur nämndemän i fokusgruppsintervjuer beskriver och legitimerar sina trovärdighetsbedömningar när en person, som framträder i rätten, uppenbarligen ändrat sin berättelse. Deras resonemang relateras till hur de återger att de själva reviderar sin bild av det eventuella brottet och dess motiv fram till dess domen faller.

Keywords: revised stories, trials, credibility assessment, witness consistency, jurors' decisions

Inledning

Tillit och förtroende är centrala samhällseliga frågor som varit föremål för en rad samhällsvetenskapliga studier under de senare decennierna (Luhmann 1973/1979; Fukuyama 1996, Sztompka 1999, Misztal 1996, Rothstein 2003) och legat till grund för teorier om organisation, ekonomisk utveckling, politiska konflikter etc. Trovärdighet har snarare studerats inom ramen för psykologisk teori och då ofta fokuserat på sannfärdighet i en individs utsaga om en specifik händelse (Hardin 1996). Både mer filosofiska och psykologiska studier av trovärdighet försummar ofta att beakta bedömningar av trovärdighet som situationellt och institutionellt relaterade. Vidare bortses ofta från det faktum att sådana bedömningar både baseras på och konstrueras i interaktion mellan den som bedömer och den som bedöms (Brannigan & Lynch 1987).¹ Inom ramen för ett forskningsprojekt har jag därför genom fokusgruppsintervjuer studerat hur nämndemän vid svenska tingsrätter

1 Trovärdighet för Hardin (1996), liksom i politiska analyser i pressen, är »framtidssinriktad« och rör huruvida man kan lita på en persons utfästelser. Mitt intresse här är snarare värderingar av och tilltro till en persons redovisningar av vad han/hon har hört, sett eller på annat sätt erfarit – dvs. trovärdigheten som vittne till något som redan inträffat och tillförlitligheten i deras utsagor om detta.

resonerar kring sina egna trovärdighetsbedömningar i brottmål. Denna text² handlar om hur de hanterat det faktum att ett vittne (förefaller ha) avgivit olika och motstridande berättelser om en händelse. Hur påverkas bedömningen av trovärdigheten i en berättelse och hos den som förmedlar den av uppgifter om att denna berättelse har förändrats? Och hur ser nämndemännen på det faktum att de själva reviderar sin uppfattning om det mål som behandlas i en rättegång?

I begränsad utsträckning kommer analysen att relateras till annan forskning om hur nämndemän, domare eller jurymedlemmar tenderar att reagera på och ta ställning till olika fiktiva brott eller rättegångar enligt experimentell forskning (se t.ex. Vrij 2004, Lindholm 2005), men de intervjuade lekmannadomarnas uppfattningar kommer inte, som hos t.ex. Schelin (2007), att ställas mot eller jämföras med beteendevetenskaplig kunskap om hur man bäst uppnår en verklighetstrogen bild av ett faktiskt händelseförlopp och av olika parter del i detta. Det är alltså inte fråga om en värdering av rättens arbete, utan om ett försök att förstå hur en specifik del av detta går till och legitimeras internt.

Om det hålls huvudförhandling i ett brottmål måste domen enligt svensk rätt grundas på vad som där framkommit och styrkts (30 kap. 2 § RB). Bevis skall så långt möjligt presenteras »spontant« och »i oförmedlat skick«, eftersom detta antas öka möjligheten för rättens ledamöter att bedöma trovärdigheten hos de personer som framträder och de uppgifter de lämnar (Schelin 2007, s. 27). Dessa principer om omedelbarhet och muntlighet, liksom den vikt som fästs vid vittnesmål, bygger på en stark tilltro till människors möjligheter att dels mer eller mindre simultant uppfatta, tolka och bedöma vad som utspelas i deras närvaro, dels rekapitulera och förmedla detta på ett begripligt sätt efteråt. Denna förmåga förväntas även nämndemän besitta. Det är nämligen i egenskap av trovärdiga vittnen till det som förmedlas under rättegången som de tillerkänns makt att tillsammans med juristdomare avgöra »bortom rimligt tvivel« om ett brott begåtts, och i så fall av vem, mot vem och med vilket motiv. Även om sådana ställningstaganden också grundas på en sammanvägning, jämförelse och analys av flera olika vittnesbörd om en händelse och andra bevis, handlar en stor del av deras tänkande och diskussioner om att just fastställa vad som egentligen utspelat sig och med vilka motiv – såväl under huvudförhandlingen som vid det potentiella brottet.

En grundläggande utgångspunkt för denna studie är visserligen att en absolut, entydig sanning om ett historiskt händelseförlopp inte kan nås, men en analys av hur nämndemän beskriver hur de gör för att nå en sådan sanning är ändå av all-

2 Projektet »Myndigheters trovärdighetsbedömningar«, dnr 2002-2752 (finansierat av Vetenskapsrådet), syftar till att undersöka och jämföra hur man i rutinärenden och utan expertstöd bedömer trovärdigheten hos enskilda individer och deras berättelser inom rättsväsendet respektive socialtjänsten, samt hur individer som är föremål för sådana bedömningar upplever dem, och vad de gör för att påverka dem.

mänt intresse, eftersom deras ställningstaganden har en avgörande betydelse för parterna i målet.

Metod och empiri

Fokusgruppsintervjuer valdes som metod av flera skäl. Min förförståelse var att trovärdighet under en rättegång inte bestäms för en person eller utsaga i taget, utan kontextuellt, i grupp och i relation till bedömningar av andra involverade individers och utsagors trovärdighet. Jag ville gärna höra hur nämndemän resonerar om detta i grupp men det är inte tillåtet att medverka som observatör vid verkliga överläggningar i rätten; man kan för övrigt inte heller intervjua nämndemän om hur de resonerat i verkliga mål. En möjlighet hade kunnat vara att, som i viss psykologisk och rättsociologisk forskning, organisera experiment där ett antal personer i grupp får se och diskutera en videoinspelad (verklig eller fiktiv) rättegång. Men för mitt syfte att fånga just argument och resonemang, även om det jag inte hade förutsett, tvivlar jag på att en sådan metod hade varit bättre. För att få veta hur man brukar resonera och vilka olika grunder och kriterier som åberopas vid trovärdighetsbedömningar i rätten bedömde jag alltså att den relativa offentlighet, som en fokusgrupp faktiskt innebär (Myers 1998), var en lämplig kontext. Strävan att någorlunda enas om olika frågor, eller enas om att det finns flera perspektiv på dem, kan betraktas som en generell interaktionsnorm, som påverkar diskussionen i en fokusgrupp, samtidigt som intervjuguidens teman inte innefattade något krav på att enas eller ta ställning, vare sig i enskilda fall eller principiellt. Ytterligare ett skäl för metodvalet är att denna studie är en del i en större, där också fokusgrupper med handläggare inom socialtjänsten ingått, och jämförelsen mellan utsagor från de två olika typerna av intervjupersoner underlättades av att formen för datainsamlingen varit densamma.

Trots att de ursprungligen utvecklades som en metod för marknadsundersökningar, har fokusgruppsintervjuer kommit att användas alltmer inom seriös samhällsvetenskaplig forskning (Morgan 1996, Smithson 2000). Till skillnad från i vanliga intervjuer där en person är i ständig dialog med forskaren/intervjuaren, syftar fokusgrupper snarast till att få till stånd dialog och interaktion mellan deltagarna, medan uppgiften för intervjuaren (som ofta kallas »moderator«) inte så mycket är att ställa direkta frågor som att få deltagarna att fokusera på vissa problem eller teman (Morgan 1996). Även om intervjuaren naturligtvis får en sorts ordförande-funktion och därmed utgör ett slags »störning« i interaktionen följer deltagarna i regel spontant de allmänna normer som gäller vid samtal i grupp mellan likar. Ofta ställer de t.ex. själva uppföljningsfrågor till varandra (t.ex. »vad menar du?«, »när var det?«, »varför gjorde du så?«), bekräftar («ja just det!«, »det tycker jag också!«, »mm«) eller ifrågasätter varandra («hur kan du säga så?«, »så skulle jag aldrig ha gjort!«), samtidigt som de stimulerar varandra genom att utveckla och ge exempel

på varandras resonemang. Min erfarenhet är dessutom att fokusgrupper ger en avsevärt mycket bättre inblick i och prov på lokala diskurser inom exempelvis en yrkesgrupp eller en arbetsplats, just för att språk och begreppsapparat inte anpassas så mycket till intervjuaren som till de övriga deltagarna. Genom att lyssna på och läsa utskrifter av fokusgruppsintervjuer kan man undersöka inte bara hur man talar inom en grupp, utan också vilka argument och motargument som är legitima eller vanliga och vilka som betraktas som främmande eller obegripliga (Kitzinger 1995, Smithson 2000). I min studie har målet varit just detta, inte att fånga det djupt personliga eller söka efter snillrika system för att avgöra trovärdighet, för vilket möjligen individuella intervjuer fungerat bättre.

Denna artikel baseras huvudsakligen på en analys av fyra fokusgruppsintervjuer med sexton nämndemän (hälften män, hälften kvinnor) med mångårig erfarenhet som domare vid tingsrätterna i tre medelstora kommuner.³ I varje fokusgrupp ingick mellan tre och fem personer, som även om de mestadels kände till de övriga deltagarna i gruppen inte suttit ting tillsammans med dem mer än vid enstaka tillfällen.⁴ Det innebär att de måste presentera sina olika exempel och minnen även för varandra.

Fokusgruppsintervjuerna bandades och skrevs ut ordagrant i sin helhet, men citaten har för läsbarhetens skull redigerats lätt så att stakningar eliminerats. Deltagarna har tillförsäkrats anonymitet och identifieras endast med en beteckning som hänvisar dels till fokusgruppen (FN1–FN4), dels till hans/hennes nummer inom denna; »FN2-3« står alltså för deltagare nr 3 i fokusgrupp nr 2.⁵ Även några intervjuer av enskilda personer med erfarenhet som vittnen (V) eller tilltalade (T) i tingsrätten har ingått i den analys som ligger till grund för avsnittet om ändrade vittnesberättelser.

Fokusgruppsintervjuerna, som varade två-tre timmar, styrdes delvis av en intervjuguide med olika frågeområden av relevans för hur trovärdighetsbedömningar i enklare brottmål går till och vad de baseras på. Att parter och vittnens berättelser och uppgifter ändrats under eller inför huvudförhandlingarna kom vanligen upp spontant som ett förhållande som komplicerade bedömningen.

3 Tre av fokusgruppsintervjuerna genomfördes tillsammans med Marita Flisbäck, sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, som också gett synpunkter på flera tidigare versioner av denna artikel

4 Till två av fokusgrupperna (i två olika kommuner) föreslogs deltagarna av en lagman, respektive av en nämndeman. Dessa ombads kontakta nämndemän vid respektive tingsrätt av olika kön och ålder. De övriga två fokusgrupperna sattes samman genom att alla nämndemän vid en tingsrätt fick en skriftlig förfrågan om deltagande, varvid fyra kvinnor och fyra män valdes bland dem som svarade positivt.

5 Bekräftande hummanden, »ja«, »nej« och skratt som inte kunnat hänföras till en specifik intervjuperson har ändå tagits med i citaten för att visa på andra deltagares reaktioner på ett uttalande.

Forskning om troværdighetsbedømminger

En betydende mængd forskning har bedrivits och pågår rörande möjligheten att bedöma sannfærdighet i vittnesmål. En gren av denna, Interpersonal Deception Theory (IDP) handlar om interaktionen mellan den som berättar och den som ifrågasätter och har avsatt en mængd artiklar och debatter (se t.ex. Buller & Burgoon 1996, Levine & McCornack 1996), inklusive ett temanummer av *Communication Theory* 1996. Inom vad som ibland kallas »lögnsens psykologi« har man genom omfattande experimentella studier bl.a. visat på förekomsten och utbredningen av olika felaktiga föreställningar om hur man kan avslöja lögnere (se t.ex. Strömwall 2001, Granhag & Strömwall, red., 2004) och skillnaden mellan de kriterier som folk i allmänhet, respektive professionella (yrkesjurister, poliser m.fl.), utgår ifrån vid sina bedømminger. Generellt är träffsäkerheten i dessa mått svag (se även t.ex. Kassin 2004, Vrij 2004). En annan gren av den vittnespsykologiska forskningen fokuserar hur tendensen att tro på respektive misstro vittnen påverkas av om vittnen och misstänkta förefaller ha en annan etnicitet än bedømmaren (se t.ex. Lindholm 2005).

Det projekt som artikeln bygger på har dock ett annorlunda fokus. Ingen värdering görs här av hur skickliga intervjupersonerna är i att »rätt« bedöma troværdighet och tillförlitlighet. Istället är syftet att undersöka hur bedømmare *konstruerar* troværdighet och de metoder och kriterier de säger sig använda vid sådana bedømminger, oavsett relationen till sanningen och kriteriernas relevans för att avgöra denna. Det är i den meningen en klassisk etnometodologisk approach, dvs. ett försök att ta reda på hur människor (säger att de) gör i sin roll som domare (Garfinkel 1967, Pennington & Hastie 1981, Holstein 1985). Den specifika fråga som artikeln försöker besvara är: hur beskriver och förklarar nämndemän att deras troværdighetsbedømming påverkas av uppgifter om att en person i retten reviderat sin berättelse om vad som förevarit? Denna fråga kommer att ställas avseende olika situationer: när vittnen och tilltalade ändrar sina berättelser, respektive när domare ändrar sin uppfattning om vad som utspelat sig på å ena sidan brottsplatsen, å andra sidan i rättssalen.

Bevisvärdering grundas på s.k. erfarenhetssatser, som kan vara »allmänna« och bygga på generell kunskap, logik och livserfarenhet, eller »särskilda« och baseras på empirisk vetenskap (Schelin 2007, s. 49f.), vilken ofta förmedlas genom sakkunniga. Nämndemännen förväntas däremot själva ha tillräcklig livserfarenhet och kunskap för att tillämpa de allmänna erfarenhetssatserna (ibid.). Den troværdighet som nämndemännen bedömer och som de reflekterar kring i fokusgruppsintervjuerna gäller såväl enskilda personer som deras berättelser och uppgifter i syfte till att avgöra vilket värde ett vittnesmål eller en specifik utsaga har som bevis i målet. Att uppgiften är troværdig och att vittnet antas sträva efter att ge en sanningsenlig berättelse är två nödvändiga förutsättningar för att vittnesmålet skall tillskrivas bevisvärde, men därtill kommer givetvis andra villkor som rör personens observationsförmåga, minneskapacitet etc. (Diesen 2002, s. 41ff.). Dessutom varnas ofta för

att låta en individs »allmänna trovärdighet« överskugga granskningen av tillförlitligheten i själva utsagan (se t.ex. *ibid.*, s. 40f., 45, Schelin 2007, s. 225ff., Pennington & Hastie 1981). När en person i egenskap av vittne, tilltalad eller målsägande avger två eller flera olika berättelser om samma händelseförlopp, kan trovärdigheten i en av versionerna knappast knytas till personen eller rollen som sådan. Däremot påverkas sannolikt bilden av vittnets karaktär, vilken relateras till föreställningar om orsaken till att en berättelse ändras.

Hur nämndemännen resonerar kring ändrade berättelser av tilltalade och vittnen undersöks i artikelns första del. I den andra delen analyseras hur nämndemännen beskriver, förklarar och värderar förändringar i sina egna föreställningar om det misstänkta brottet på grundval av det material som framkommit i rättegången, det som en intervjuperson kallar sin »resa«, och som inte avslutas förrän man slutligt tagit ställning i skuld- och påföljdsfrågan.

Ändrade berättelser i rätten

Att det som förmedlas i de muntliga förhandlingarna inte helt överensstämmer med det som enligt polisens förhörprotokoll framkommit i förundersökningar är inte ovanligt. Enligt 36 kap. 16 § RB får i sådana fall även vad vittnen tidigare sagt förmedlas till rätten, dock först efter det att dessa hörts muntligen. I detta avsnitt kommer jag att skilja mellan bedömningarna av trovärdigheten i tilltalades respektive vittnens (och målsägandes) berättelser. Anledningen är att särskilda förhållanden gäller vid erkännanden som aldrig ges, eller som ges och tas tillbaka. Förutom att den tilltalade är part i målet och inte behöver gå ed på att han eller hon talar sanning, är förhörprocessen ofta längre och har ett annat syfte än när vittnen hörts.

Erkännanden

Vid omskrivna mord förekommer ofta spontana bekännelser från personer som aldrig varit misstänkta. Dessa brukar avvisas som osannolika. Omvänt är det inte ovanligt att den misstänkte först förnekar all inblandning i ett brott men efter upprepade förhör slutligen bekänner sin skuld. En sådan bekännelse som tvingats eller lockats fram trots initialt motstånd tillskrivs ofta högre trovärdighet än den som lämnas spontant och på eget initiativ, även om innehållet i sak är detsamma (Green 1997). Kassin (2004) skiljer mellan framtvingade medgivanden (*coercive-compliant*) och internaliserade bekännelser (*coercive-internalized*), där den misstänkte själv övertygats om sin skuld. Anledningen till att framtvingade erkännanden i rätten ofta uppfattas som mer trovärdiga än de frivilliga, är enligt Kassin bland annat att de gradvis utvecklats och blivit detaljrika genom polisens information, ledande frågor och vallningar och att de överensstämmer med åklagarens gärningsbeskrivningar

och övriga bevis, oavsett om dessa avspeglar vad som verkligen hände eller inte (ibid.). Resonemanget ligger väl i linje med tesen om en *probing effect*, dvs. att informationskällor som blivit föremål för förhör och ifrågasättande uppfattas som mer sanningsenliga än dem som inte blivit det, oberoende av den faktiska sanningshalten i uppgifterna (se t.ex. Levine & McCornack 1996).⁶

Enligt Diesen (2002, s. 49) »måste ett erkännande inte bara prövas, utan även bedömas kritiskt och försiktigt«, vilket innefattar att aktivt ifrågasätta motiven för det. Den misstänkte kanske inte har förstått innehållet i sitt medgivande, velat skydda någon annan eller resignerat under polisförhöret. Den som medgivit skuld under pressande polisförhör (*coercive-compliant*) kan alltså komma att ta tillbaka sitt erkännande i rättegången men kommer i så fall att pressas på nytt, och erkännandet inför polisen tillskrivs alltså betydelse även om det förnekas i rätten. I fokusgrupperna betonades att man i sådana situationer ville veta inte bara varför erkännandet återtogs, utan också varför det en gång givits för att kunna bedöma såväl betydelsen av detta faktum som trovärdigheten i den nya berättelsen.

FN2-4: Då läser åklagaren upp polisförhöret: »kommer du ihåg bättre nu eller sämre?« eller ja, »då sa du så, och så säger du så här nu?«

I: Ja, vad tänker ni då?

FN2-2: Då säger dom som är åtalade så här att »dom har missuppfattat det som dom har skrivit ner, utan det jag säger idag, det är det riktiga«.

FN2-4: »Men du har skrivit under att det är genomläst och godkänt på polisen?«

FN2-2: Ja, ja, men då har han glömt av det...

FN2-3: »Men jag ville komma härifrån här så fort som möjligt, för polisen var inte trevlig...«

I: Mm...

FN2-2: »Men jag sa så och så bara för att komma ifrån det så fort som möjligt.« Det är otäckt att sitta där givetvis.

FN2-3: Det är klart att det är.

FN2-1: Det är det ju.

FN2-2: Gott att komma undan.

6 Levine & McCornack (1996, s. 583) hävdar dock att teorin inte kunnat beläggas empiriskt men överlevt eftersom den stämmer så väl med den kognitiva psykologins antaganden om en grundläggande strategisk orientering i all interaktion.

FN2-4: Och då är det mycket värre att bedöma om vad som är sant och inte sant.

FN2-2: Mm... Ja, då får vi höra vad åklagaren har framfört för saker och frågat.

FN2-4: Ja, ja, det måste ju bli frågor då...

FN2-2: Och så har vi ju då vittnena till sist och där kommer det ju fram någonting helt annat ibland.

Dilemmat för den som tar tillbaka ett erkännande är risken att istället uppfattas som lögnaktig, vilket kan upplevas som kränkande och indirekt bidra till att domen trots allt blir fällande.

FN2-4: »Varför ljuger du, varför säger du inte sanningen?« säger då advokaten. »Varför ljög du för polisen på det här sättet, för det var ljug?«

FN2-2: »Men jag kunde inte sitta där och jag var rädd att dom skulle anhålla mig så... så det var lika bra att erkänna si och så, så kommer jag därifrån så fort som möjligt...«

FN2-4: Ja, ja.. (*I: Är det trovärdigt?*) ... och då är det ju frågan...

FN2-2: Ja, det kan vara trovärdigt då, att det är sant, så sett.

När ett erkännande återtas i rätten beror det enligt Diesen (2002, s. 49) på en »omvärdering av vad den tilltalade uppfattat som polisens bevis mot honom«, ett påstå-ende som förutsätter att den tilltalade väljer sina ord strategiskt både i polisförhöret och i rätten men egentligen är skyldig. Men med Kassin (2004) kan man också anta att erkännandet kanske aldrig varit sanningsenligt utan betingats av personens upplevelser under polisförhöret. Experimentell forskning visar att kriminalpolis, jämfört med andra, oftare och snabbare får ett (felaktigt) intryck av att en misstänkt person ljuger. Även om de har fel kan detta intryck avgöra hur mycket kraft polisen lägger på förhöret och innebära att de försöker snärja den misstänkte på olika sätt för att pressa fram en bekännelse. När erkännandet kommer tror de på det och vanligen gör också rätten det, vilket i sin tur uppfattas som en bekräftelse på att det första intrycket var korrekt. Dessutom finns en generell tendens att tro på bekännelser eftersom de framställer bekännaren i dålig dager (*ibid.*).

Som framgår av de ovan citerade sekvenserna ur en av fokusgruppsintervjuerna kan nämndemän också tänka sig in i de tilltalades situation, tro på deras förklarings till att de tidigare erkänt och bedöma en viss bekännelse som falsk. Men att personen en gång erkänt kan ändå betyda att den tilltalades utsagor generellt framstår som instabila och opålitliga. Resultatet kan bli att vare sig bekännelsen i polisförhöret eller förnekandet av ansvar i rätten bedöms trovärdigt: »man uppfattar ju att personen är väldigt rörig då om det ändras hela tiden, resonemanget. Då får man ju förlita sig på vittnena, vad dom säger« (FN2-2).

Ändrade vittnesmål och deras förklaringar

När ord står mot ord i rättegången tillskrivs ofta vittnen avgörande betydelse; »då går man på vittnesuppgifterna« (FN4-4). Men om vittnesmålen är sinsemellan motstridande hjälper de inte rätten att ta ställning till parternas olika versioner av ett händelseförlopp. Det gäller ofta när det finns vittnen till förmån för båda parterna: »då vet man ju inte riktigt om åklagarens vittne har dom riktiga uppgifterna eller om den åtalades vittnen (har det), så att då får man ju, det är ju en trovärdighetsfråga, då får man ju bedöma ...« (FN2-4). För att vinna tilltro bör ett vittne uppfattas som opartiskt, »det är ju alltid bättre med ett utomstående vittne, ett vittne som inte har några intressen i frågan« (FN3-4), eftersom risken då är mindre att berättelsen färgats av illegitima överväganden.

Situationen blir också problematisk om ett vittne har ändrat sin berättelse, antingen under pågående förhandling i rätten eller mellan förundersökningen och rättegången. Enligt Pennington & Hastie (1981) omfattar en trovärdighetsbedömning av ett vittnesmål sex olika moment, nämligen 1. prövning av om vittnet hade möjlighet (*opportunity*) att se, minnas och förstå det det påstår sig ha erfarit; och 2. om det finns personliga intressen eller attityder som spelar in (*bias*); vidare en bedömning av 3. vittnesmålets inre konsistens; 4. vittnets karaktär; 5. huruvida berättelsen är sannolik och slutligen 6. samstämmighet mellan olika vittnesmål (*inter-witness consistency*), vilken kan äventyras direkt om dessa motsäger varandra, eller indirekt om ett vittnesmål är oförenligt med implikationerna av ett annat (*ibid.*, s. 253–254).

Även om »ändrade berättelser« inte har en egen plats bland dessa analytiska kriterier, aktualiseras flera av dem av problematiken. Om en person ändrar sin berättelse inom ramen för ett och samma vittnesmål äventyras dess inre konsistens (3), men om uppgifter i ett vittnesmål strider mot vad samma person tidigare förmedlat, t.ex. i ett polisförhör, kan det beskrivas som bristande samstämmighet mellan olika vittnesmål (6), om än avgivna av samma vittne. Därutöver kan bedömningen av vittnets karaktär (4) påverkas om någon beslås med att ha ändrat sin berättelse.

Om berättelser antas vinna i trovärdighet efter att ha elaborerats och modifierats i en serie polisförhör är det annorlunda med de revideringar som görs därefter, och som leder till att vittnesmål som avges i rätten inte överensstämmer med dem som polis och åklagare vid tidpunkten för stämningsansökan hållit för trovärdiga. Muntlighetsprincipen innebär visserligen att det är vad vittnena säger under rättegången som skall beaktas i domen. »Egentligen är det ju det vittnesmålet, det vid rättegången som gäller« (FN4-4), är en formulering som avslöjar att det är en regel som inte alltid följs. I praktiken är det förhållandet att en berättelse ändrats ett centralt tema i många rättegångar och ett vanligt argument mot trovärdigheten i ett avgivet vittnesmål, som skiljer sig från ett dokumenterat polisförhör av samma person. Det är också något som både advokater och åklagare gärna öppet tar till intäkt för att en

person brister i troværdighet (Scheppele 1994) – »ibland ganska så burdust, att dom brukar säga rent ut att: 'jag tror inte på det där du säger! Du har ju sagt annat i förundersökningen, varför ändrad du dig nu för?'« (FN1-1).

FN2-4: Det händer ju ofta att dom blir förhörda kanske dagen efter och sen så kommer ett polisförhör en månad efter och sådana där grejer, och då: »Ja, men varför sa du inte, varför sa du på det viset då? Varför sa du det så alltså?« Det blir ju en troværdighetsfråga också då /.../.

FN2-2: Ja, det är ju det största problemet när det står någonting annat i polisförhøret och så (FN2-4: *Ja*) ... och så säger dom någonting annat då...

Liksom när det gäller återtagna erkännanden måste det utredas *varför* ett vittnesmål skiljer sig från det förväntade eller från vad vittnet tidigare gett uttryck för, »och då har dom ju alltid lite olika förklaringar, (FN2-4: *Ja*) som kan låta troværdiga naturligtvis« (FN2-2).

En av dem som intervjuades om sina erfarenheter som vittne berättade med ett stort mått av indignation hur han i hovrätten anklagats för att ha ändrat den berättelse han avgivit i tingsrätten: »'Nej det har jag inte sagt', sade jag /.../ 'om det står så där [i domen] kan det vara skrivet fel där, för jag har inte sagt det'« (V2). Även enligt nämndemännen *kan* orsaken vara bristfällig dokumentation av polisförhøret (se även Diesen 2002), och det är ibland svårt att avgöra »om dom har sagt olika saker, eller om polisen har missuppfattat eller lagt in egna tolkningar« (FN4-4).

Bland förklaringarna till att vittnet faktiskt ändrat sin berättelse tog fokusgruppsdeltagarna upp förhållandet att en händelse tolkas både av den som berättar och av omgivningen, och att detta även påverkar minnesbilden.

FN4-4: ... för att få sin egen minnesbild av det hela (*I: Ja*) så kanske man lägger in egna tolkningar som egentligen kanske inte har hänt

/.../

FN4-2: Det behöver inte heller ha med troværdigheten att göra. Bara man är uppmärksam på *hur* dom säger...

Om det gått lång tid mellan förhör och rättegång kan en annan förklaring till ändrade berättelser vara att minnesbilden bleknat:

FN3-3: ... kanske det går ett halvår, till och med ett år, innan dom sitter där som vittnen, och då ändrar dom sig lite och då kan ju åklagaren vara ganska ... ja, vad ska jag säga ... gå på vittnet så där: »ja, men så har du inte sagt, så står det inte i rapporten!« Och då kan man se hur vittnena blir osäkra, och då finns det ju vittnen som har sagt att »jag... ja, det är så länge sedan så jag kommer inte faktiskt ihåg det«. Och när vi ska sitta sen och bedöma det, det tycker jag kan vara väldigt svårt.

Eller också »kan det vara så att de har tänkt efter och tillrättalagt en del. När det har gått många månader sedan ... Det vet man ju heller inte« (FN4-1). Det behöver inte alltid betyda en annan version av händelseförloppet utan kan leda till förment glömska: »Dom har sagt en sak i polisförhøret och sen när dom ska vittna då så minns dom absolut ingenting. Då undrar man varför... Även om det gått en viss tid så måste man väl ha *nån* minnesbild?» (FN4-4)

Om nämndemännen misstänker att berättelsen ändrats avsiktligt antas orsaken ofta vara att en tilltalad velat försöka undgå fällande dom och straff, alternativt att vittnen justerat eller förnekat sin tidigare berättelse för att slippa represalier från den tilltalade:⁷ »Ett vittne på åklagarsidan som, mitt under vittnesmålet så byter hon sida i alla fall – och då hade hon plötsligt inte sett någonting alls! Då hade hon blivit skrämnd« (FN4-1). Och även om det inte omtalades i dessa fokusgrupper är det givetvis också möjligt att vittnen ändrar berättelser för att försvara situationen för den tilltalade.

Ett annat möjligt motiv att ändra en berättelse som nämndes i fokusgrupperna är att man vill skydda den tilltalade eller har ett egenintresse av att personen undgår åtal och dom.

FN4-2: Vi hade ju ett sådant mål. Det var två äkta makar där kvinnan då, som hade anmält mannen, plötsligt kom på att »det är faktiskt mina barns far, och vi ska ju ändå...« Även om dom inte skulle leva ihop som gifta, så skulle dom ju ändå leva ett liv ihop på något vis. Så att hon ville ta tillbaka, under rättegången ville hon ta tillbaka alltihop.

Visserligen ansågs inte den ändrade *berättelsen* förtjäna tilltro, men målsäganden som *person* eller hennes motiv ifrågasattes inte i detta fall: »Det gjorde henne *mer* trovärdig, tycker jag faktiskt, att hon tänkte efter. Att det här blir ju problem inte bara för honom, utan även för barnet och henne och alla, hela familjen. Och det var modigt av henne tycker jag« (FN4-2). Men ofta är det tvärtom, vilket jag skall återkomma till.

Ytterligare en förklaring till varför en berättelse ändras i rätten, och en sådan som verkar öka trovärdigheten i den senaste versionen, är enligt nämndemännen att ett vittne plötsligt insett risken att misstänkas för mened: »när hon verkligen stod där och hade avlagt eden och förstod hur allvarligt det här var, då vände hon helt och talade för det hon skulle talat emot alltså« (FN4-1). Flera av de intervjuade nämndemännen föreföll hysa stor tilltro till vittnesedens effekter och hänvisade till den

7 Denna förklaring har fått stort utrymme i medier på senare år. Kvinnor som är målsägande i misshandelsärenden antas ha blivit hotade av den som slagit dem, och bristen på vittnen till gängbrott och brott som begåtts av ungdomar sägs bero på att presumtiva vittnen blivit hotade och skrämde till tystnad.

som något som får vittnena att tänka efter och försöka vara sanningsenliga: »dom har ju eden... (Ja), dom måste ju hålla sig till sanningen« (FN2-2);

Nämndemännen misstänker slutligen ibland att vittnen frivilligt kommit överens om att avge en gemensam berättelse, att de »pratad med andra, eller kompisarna, har man pratad ihop sig med. Det är ju vanligt, med ungdomar« (FN4-2). Detta kan, enligt fokusgrupperna, ha skett i syfte att påverka utfallet av rättegången i en riktning som gynnar dem själva eller deras vänner eller också vara ett oavsiktligt resultat av att händelsen och minnen av den diskuterats med andra vittnen så att det till slut blir oklart vad det inkallade vittnet själv erfarit.

Att vittnesberättelser ändras betraktas alltså av de intervjuade nämndemännen som ett problem för sanningen och fordrar en förklaring. De skäl som anges är att personer glömt eller omtolkat vad som skett eller att de ljuger för att rädda sitt eget eller den tilltalades skinn, eller för att de hotats av den tilltalade. De kan också ha blivit skrämde av risken att misstänkas för mened. Bara i det senare fallet, eller om man misstänker att polisen brustit i dokumentationen så att berättelsen faktiskt varit intakt, blir den senaste versionen i princip den mest trovärdiga för nämndemännen. Om en tilltalad kan övertyga om att ett erkännande i ett polisförhör avgivits i skräck, förvirring eller under otillbörlig press kan detta också göra en annan version i rättegången mer trovärdig. När minnet antas ha bleknat eller förvrängts eller berättelsen tros ha ändrats medvetet i rätten av hänsyn till, i samråd med eller under påtryckning av den tilltalade, målsäganden eller gängkamrater, uppfattas däremot den version som förmedlas i huvudförhandlingen ofta som *mindre* trovärdig än den, som avgivits i polisförhöret; alternativt förlorar man tilltro till båda versionerna eftersom det vittne som beslagits med lögn vid ett tillfälle – antingen det var i polisförhöret eller i rätten – därigenom riskerar att förlora sin trovärdighet som vittne och kanske också som person.

FN1-1: Det är det som sägs där inne [i rättssalen] som man ska ta beslut på. Men sen, jag menar, om han har hållit på då och dribblat med saker och ting hela tiden, kanske även i förhandlingen och så, och sen så säger han »Ah, det jag sa då, det menar jag inte!«, eller »så hade jag inte gjort«, eller nånting sånt där också. Då kan ju det också vara en sak som säger nånting om helheten.

Så tolkar också en av de enskilda som intervjuats om sina erfarenheter som tilltalad i rätten det förhållandet att ett av åklagarens vittnen under rättegången tog tillbaka vissa uppgifter: »det måste ju ändå bli så att dom tror på mig när jag talar sanning. Det har ju inte (vittnet) gjort, eftersom han ändrade sig i rättssalen. /.../ Han kan ju inte vara trovärdig om han ändrar sig så där« (T2). Intervjuade vittnen understryker just att de *inte* ändrat sina vittnesmål och några berättar att de redan före första förhöret noga planerat att säga samma sak hos polisen och i rätten.

V2: Och jag hade bestämt mig för redan innan, att jag ska inte säga värst mycket mer än jag blir frågad om, och då ska jag tänka igenom allting väldigt noga innan, så att ... Då är det ju så hemskt lätt att kunna säga exakt likadant en annan gång, om man liksom är väl genomtänkt och så (uppgjer) bara precis, exakt fakta, om man säger så.

Denna intervjuperson berättade vidare att han upplevt anklagelser om att ha ändrat sin berättelse som djupt kränkande och att det fått honom att begära upprättelse. Han citerade sig själv i hovrätten: »Innan jag går vidare och över huvud taget pratar om det här så tycker jag att vi ska utreda om det är jag som har sagt fel« (V2). Därremot tycks de intervjuade vittnena inte tillskriva vittneseden någon större betydelse, annat än som en ritual för att markera domstolens överhöghet.

Att i domstolen avvika från det man tidigare (påstås ha) sagt i polisförhör tycks alltså av alla parter i rättsprocessen uppfattas som klandervärt och ägnat att underminera trovärdigheten såväl i den senaste berättelsen, som hos den som ändrar sig.

Nämndemännens resa

För att skapa sig en »sann« bild av hur det misstänkta brottet gått till, av skuldfrågan och av om bevisen är tillräckliga använder nämndemännen olika tekniker och resurser som komplement till sina minnen och sinneserfarenheter av tal och framträdande under huvudförhandlingarna. Jag skall här ta upp några förhållanden som enligt samtalen i fokusgrupperna var av stor betydelse, nämligen olika hjälpmedel för att minnas bättre, rättegångens organisering och därmed den ordning i vilken olika personer och roller framträder, samt betydelsen av tid till eftertanke, informella diskussioner och överläggningar.

Minneshjälpmedel

Nämndemännens minnesbilder av rättegången och vilka olika uppgifter och utsagor som får effekt på dem, och i så fall hur mycket, påverkas enligt fokusgrupperna av deras olika dokumentationstekniker. De bandinspelningar som görs av vittnesmål förefaller sällan komma till användning men under överläggningarna kan man fråga protokollföraren: »Har du skrivit upp vad han sa om den saken?» (FN4-3). För att minnas vad som sagts och kunna påbörja analysen av vad som skett är det också vanligt att nämndemännen själva gör mer eller mindre utförliga anteckningar under huvudförhandlingen.⁸

8 Minneshjälpmedels betydelse för jurymedlemmar är en hel forskningsgenre. Att föra anteckningar och eventuellt använda sig av skriftliga sammanfattningar har visat sig öka ju-

FN4-1: Och sen så antecknar vi väldigt mycket /.../

FN4-2: Men det har jag slutat med /.../ mest för att jag har ont i händerna, men jag har märkt att jag uppfattar mer när jag inte sitter och skriver hela tiden /.../ för att det tar energi att sitta och skriva också.

Inte bara *hur mycket* man antecknar, utan också *vad* man skriver ner kan skilja sig åt. Flera betonade att de bara skrev det som var »viktigt«, »det som man tror kan få betydelse« (FN4-2). Det betyder att varje enskild nämndeman gör en individuell tolkning av vad som är viktigt i bemärkelsen tvistigt, oväntat eller centralt. Att denna avvägning rimligen får olika resultat för olika personer bekräftades i fokusgrupperna:

FN2-2: Konsten är ju att skriva ner det väsentliga

Ja

FN2-3: Och det är ju det som är så svårt, man hänger ju upp sig på olika saker.

Några intervjupersoner hade utvecklat speciella symboler för att rationalisera antecknandet: »man får göra sådana här snabba tecken och om det är någonting som är klart så blir det pil i sidan, eller likhetstecken eller /.../ man måste förenkla« (FN1-3). Men även sådana symboler innehåller givetvis tolkningar och kategoriseringar. Anteckningar är alltså både selektiva och subjektiva och påverkas av förståelsen av vad som är väsentligt för målet⁹ (Emerson 1996). Holstein (1985) har, liksom Pennington & Hastie (1981), visat hur jurymedlemmar tycks behöva formulera en egen historia om hur brottet gick till. De har samtidigt visat att denna berättelse kan se mycket olika ut för olika jurymedlemmar; i ett experiment fann Holstein (1985) att potentiella jurymedlemmar på grundval av samma videoinspelade rättegång konstruerade och försvarade minst 15 sinsemellan olika versioner av vad som förevarit.

Flera fokusgruppsdeltagare menade att den egna dokumentationen var en fråga om både erfarenhet och teknik, vilket kunde betyda att noteringarna ändrade karaktär när man var mer van i rollen som nämndeman; »man lär sig också när man

rymedlemmars kompetens att fatta riktiga beslut beträffande straff och skadestånd m.m. enligt en rad studier av s.k. mock juries, dvs. experiment där försökspersonerna uppmanas döma på basis av videoinspelade rättegångar (ForsterLee, Kent & Horowitz 2005).

- 9 I en studie av samtal med personer som ansökt om besöksförbud visar Emerson (1996) hur anteckningar innebär en tydlig tolkning av en berättelse för att få den att stämma med de åtgärder som står till buds.

suttit med några gånger vad det är man ska skriva ner« (FN2-3), och »man antecknade mer när man var ny – det gjorde i alla fall jag« (FN4-4).

Det betyder att nämndemännen med hjälp av varandra med tiden utvecklar ett slags professionalism i urvalet av väsentligheter. Samtidigt används anteckningarna som ett slags sanningsdokument för nämndemännen inför och under överläggningarna; »man får gå tillbaka och läsa i sina anteckningar och så där« (FN2-1). Och här får just skillnaderna i vad som antecknas betydelse:

FN4-1: Men det händer ju att vissa personer i diskussionen efteråt har antecknat olika saker... Som man hjälper varandra med...

FN4-2: Precis...

FN4-4: Som man inte har själv antecknat...

Man antecknar alltså inte bara på olika sätt och olika mycket utan skriver också ner olika saker. Vad man skriver påverkar bilden av vad som framkommit under rättegången och därmed rimligen också bilden av enskilda vittnesmål som mer eller mindre konsistenta och sannolika. I förlängningen får denna selektiva uppmärksamhet och minnesteknik rimligen också betydelse för vilken berättelse av dem som förmedlas i rätten som tillmäts vikt och trovärdighet. Dessutom jämför nämndemännen sina anteckningar och kompletterar dem efteråt. De slutliga anteckningarna är alltså grundade på en rad olika tekniker, överväganden och bedömningar hos såväl den enskilda nämndemannen som domstolens övriga ledamöter.

Rättegångens uppläggning

Nämndemännens bild av vad som utspelat sig förändras dessutom kontinuerligt under loppet av huvudförhandlingen; »under själva rättegången så reviderar man [sin uppfattning] (FN4-2: *Hela tiden*) hela tiden, ska man göra det« (FN4-4). Att på grundval av vad ett eller flera vittnen sagt dra slutsatsen att något hände förutsätter en komplicerad bedömning av trovärdigheten av flera olika moment och element och deras inbördes relationer.

The credibility evaluation continues in concert with the construction process, and more and more items are brought into conceptual dependency with each other. A 'once and for all, binary' credibility evaluation will short-cut the construction process. Therefore, the ideal juror will not only perform a probability-based evaluation but will be prepared to revise the estimated value on the basis of further construction. This process requires that the juror keep track of plausible alternative event sequences until all the evidence has been considered. (Pennington & Hastie 1981, s. 254)

Genom olika partsinlagor och vittnesmål skall målet få en allsidig belysning, och det ligger lite i sakens natur att uppfattningen i skuld- och brottsfrågorna svänger med de olika uppgifter och uppfattningar som presenteras inför rätten. Flera intervjupersoner beskrev hur de kastas från den ena versionen till den andra allt eftersom olika parter och vittnen framträder i rätten.

FN1-1: /.../ man gör ju en resa själv också, som nämndeman då. Man sitter och så lyssnar man på nånting och så följer man med i det där och så sen så känner man det att »så där ligger det ju liksom till. Det är ju riktigt det där, som det har gått till.« Och sen när det kommer in fler uppgifter så här, så justerar man det lite granna till. Och ändrar sig lite till att bli nånting helt annat än vad man hade dom första tio minuterna kanske.

FN1-3: Man kan ju lyssna på målsägaren först och sen tänker man: »Det var det jäkligaste jag har hört!« (FN1-1: *Mm; I: Mm*) Sen hör man den åtalade – jaha, fick jag en helt annan bild utav det!

FN1-1: Ja (*I: Mm*) Ja, så man ...

FN1-3: (Skratt) Och då får man ju väga ihop då.

Utöver av nya uppgifter kan bedömningen av ett vittnesmåls trovärdighet påverkas av vilka andra vittnesmål som förekommer, eftersom dessa kan bidra till en retroaktiv misstro mot vad man byggt sin preliminära uppfattning på, exempelvis när olika vittnen är sinsemellan motsägande – eller tvärtom, är alltför samstämmiga och därför misstänks ha »pratad ihop sig«. Att man ofta antecknade just motstridigheter, »det som skiljer sig: 'Nu sa han det, men hon sa så'« (FN4-2), betyder att den ordning i vilken olika vittnen uppträder i rätten får betydelse. Det är ju först när en berättelse avviker från den som tidigare lämnats (eller är alltför lik) som den som lyssnar inser att det finns olika versioner (eller att de är misstänkt identiska). En berättelses särdrag och svagheter blir så att säga uppenbara först retroaktivt, i ljuset av vad som senare sägs. Inte bara trovärdigheten i enskilda vittnesmål och uppgifter revideras alltså efter hand som nya uppgifter och aktörer introduceras i rättsalen, utan också bilden av hela det händelseförlopp som rättegången handlar om.

Eftertanke och diskussion

När förhandlingar i ett mål drar ut på tiden läggs det in pauser, som kan ha betydelse för nämndemännens bild av vad som utspelat sig.

FN2-3: ... om det är mycket detaljer, kanske lite... misshandel eller sådana där grejer, och då kan det vara liksom skönt att – när man har sett lite mer – då kan det var väldigt skönt att få en paus. (*I: Mm*) Det kan räcka med dom där tio minuterna att gå och dricka kaffe, men man hinner, man får det att sätta sig.

Annars är det givetvis vid överläggningarna, där nämndemännen tillsammans med yrkesdomaren skall enas om en dom och skälen för denna, som diskussionerna väsentligen förs. De olika fokusgrupperna gav ungefär samma beskrivning av dessa förhandlingars betydelse för deras slutgiltiga bild av vad som hänt, och talade om dem som ett givande och tagande av minnen, intryck och tolkningar, tillsammans med ett förnuftsmässigt resonerande om vad som rimligen kan ha skett och huruvida bevisningen var tillräckligt stark för att läggas till grund för en fällande dom. Men deltagarna medgav att det ibland var svårt att sortera sina intryck och att komma fram till en dom omedelbart efter rättegången, »eventuellt så träffas man en gång till så att man ska hinna lugna tankarna« (FN2-3). Några ansåg att deras egen förståelse av händelseförloppet och deras övertygelse om vad som ägt rum stärktes om det slutliga avgörandet sköts upp några dagar i svåra mål.

FN3-1: Ja, det är väldigt mycket intryck, som du säger, mycket kunskap som ska in och mycket man ska sätta fingret på efter en hel dag, så att det kan kännas väldigt bra (FN3-5: *Mm*), att vänta några dagar med att ta beslutet (FN3-2: *Mm, mm*), att sitta och få diskutera det i lugn och ro.

Oavsett om eftertanke och överläggningar medfört att man ändrat sin bild eller uppfattning förefaller de flesta sätta ett slags punkt när domen väl fallit, även om »det finns mål man inte kan släppa« (FN4-1). Men uppfattningen ändras nu sällan; »om man säger efter domen, efter vi fattat domslutet, då... har jag nog aldrig likasom känt att vi dömt fel« (FN4-4).

FN4-3: Det är klart att när det är mål som inte är rent solklara och då – man funderar kanske, dan efter, om vi gjorde rätt eller inte. Men man har ju tagit ställning en gång, när man dömde. Då tog vi ställning och då får man stå vid det.

Dessa allmänna förhållningssätt stämmer väl med teorin om kognitiv dissonans (Festinger 1957), som säger att motstridigheten mellan normer, kunskap och handling skapar olust som driver individen att vilja reducera dissonansen. Om handlingen inte kan göras ojord kan man istället modifiera sin bild av alternativet, så att det framstår som orimligt eller omöjligt. En sådan tendens att »frysa« ett beslut och känna sig övertygad om att det varit riktigt är särskilt märkbar när det handlar om ett val mellan sinsemellan uteslutande alternativ (Monacell 1977). Att fria eller fälla någon för ett brott är just ett sådant beslut.

Avslutande diskussion

Den rättegång som ger underlag för domen regisseras av åklagare och juristdomare i enlighet med de procedurer som rättegångsbalken föreskriver. Medan den pågår

skall rätten lyssna på och iaktta vad som förmedlas av tilltalade, målsägande, vittnen och rättens professionella representanter. I den fasen av processen skall nämndemännen fungera som ett slags skärpta vittnen, för att sedan utifrån sina perceptioner och sina tolkningar och reflexioner kring dessa överväga huruvida den svarande »bortom rimligt tvivel« är skyldig till det som åklagaren lagt honom eller henne till last. Härvidlag gäller det att utöver eventuell teknisk bevisning och sakkunnigutlåtanden förstå och värdera berättelser av målsäganden, den tilltalade och inkallade vittnen, och att relatera olika utsagor och bevis till varandra. Om motstridande berättelser lämnas, skall nämndemännen ta ställning till vilken av dem, eller vilka delar av dem, som förtjänar tilltro, och vad de därigenom tvärtom skall misstro och avvisa. Sådana bedömningar av individers och berättelsers trovärdighet blir ofta avgörande för deras slutsatser i skuldfrågan.

Inte sällan presenteras i rätten två konkurrerande berättelser från samma person. Att vittnen och andra som hörs i rätten ändrar sin berättelse kan enligt nämndemännen generellt försvaga deras trovärdighet som personer, en uppfattning som delas av intervjupersoner som själva varit tilltalade eller vittnat i rätten. Åtminstone kan rätten inte samtidigt fästa tilltro till två sinsemellan motstridande berättelser av samma person utan måste slå fast att minst en av dem inte är trovärdig. Vilken version som i så fall förkastas – den som dokumenterats i förundersökningen och åberopas av åklagare eller försvarare, eller den som presenteras i de muntliga förhandlingarna – varierar delvis med den antagna förklaringen till förändringen.

I detta läge ger omedelbarhetsprincipen företräde till den version som vittnen eller tilltalade förmedlar i huvudförhandlingen, medan nämndemännen enligt fokusgruppsintervjuerna alltså snarare utgår från hur de tror att skillnaden mellan berättelserna kan förklaras. I sina trovärdighetsbedömningar tycks nämndemännen eftersträva ställningstaganden som de upplever legitima även utanför rättssalen, och som överensstämmer med vad de personligen finner logiskt och rätt. Detta är förenligt med vad bl.a. Garfinkel (1967/1999) och Diesen (1999) med olika metoder visat, nämligen att lekmannadomare i sina ställningstaganden i relativt hög grad förlitar sig på common sense. Det är också förenligt med nämndemännens huvudfunktion i svensk rätt, som är att i egenskap »vanliga människor med sunt förnuft« komplettera juristdomarna (Sveriges Domstolar, www.dom.se).

Enligt fokusgrupperna framhåller vittnen inte sällan att de inte längre minns vad de såg eller medger att deras minnesbild kan ha färgats av samtal med andra. Rätten kan också tolka revideringar som strategiska. Ofta förefaller de intervjuade nämndemännen tro *mindre* på den senare versionen, dvs. de bedömer den berättelse som dokumenterats i polisförhör som sannare. Även om den inte kan åberopas kan en sådan värdering leda till att det som sägs i huvudförhandlingen inte bedöms trovärdigt. Men vissa förklaringar till att en berättelse ändrats gör att de tror *mer* på den version som läggs fram under förhandlingarna, såsom att vittnen först efter att

ha avlagt eden inser att de måste vara sanningsenliga, eller att misstänkta gärningsmän utsatts för så stark press i polisförhöret att de gjort falska medgivanden.

De intervjuade nämndemännen tycks vidare anse, att om ändringen innebär att berättaren eller hans eller hennes kamrater framställs i en mer fördelaktig dager är resultatet värt mindre tilltro. Om vittnen misstänks ha pratat ihop sig med varandra eller med den tilltalade eller målsäganden minskar det trovärdigheten i alla berördas utsagor. Det är alltså den *antagna förklaringen* till att en berättelse ändras som är avgörande för vilken version som tillmäts störst trovärdighet och därmed bevisvärde. Det är intressant, eftersom det verkliga skälet till att en enskild person inför rätta ändrar sin berättelse i sig sällan kan beläggas »bortom rimligt tvivel« men däremot kan bli föremål för mer eller mindre strategiska spekulationer av rättsens parter.

I fokusgrupperna berättade nämndemännen också hur de själva under rättegångens förlopp hela tiden reviderar sin uppfattning om den aktuella händelsen, allt eftersom olika partsinlagor, aktörer, bevis och resonemang presenteras. Vittnen tillskrivs stor betydelse, och vilka som kallats kan bli avgörande för rättens ställningstagande. Nämndemännens tilltro till ett specifikt vittnesmål varierar under rättegången och kan försvagas både om det är alltför likt och om det alltför uppenbart strider mot en annan vittnesberättelse i samma mål. Nämndemännen anser sig ha stor nytta av sina egna minnesanteckningar och att de efter hand lär sig att anteckna »det som är viktigt« och det som är tvistigt. Men vad som är viktigt finns det delade meningar om och kan ofta, liksom vad som blir motsagt, avgöras först i efterhand, i ljuset av vad som senare framkommer. I vilken ordning olika vittnen framträder torde därför ha betydelse. En utsagas relativa vikt bestäms precis som dess trovärdighet situationellt och påverkas av vad som senare sägs av andra, t.ex. att försvarare eller åklagare läser högt ur förundersökningen. Nämndemännens »resa« innebär bland annat just att trovärdigheten i en vittnesberättelse, och därmed bilden av det misstänkta brottet, kan förändras »retroaktivt«. Sammantaget förefaller det finnas en hel rad förhållanden, av vilka flera medvetet kan påverkas, utöver sanningshalten som påverkar hur trovärdig en berättelse bedöms vara.

En annan faktor där nämndemännens syn på sin egen bedömning av ett mål skiljer sig från deras syn på vittnens och tilltalades händelsebeskrivningar är tidens inverkan. Den »spontana« berättelse som vittnen, målsägande och tilltalade antas ge i anslutning till brottet bedöms ofta ligga närmare sanningen än det vittnesmål som senare avges i rätten. Däremot berättar nämndemännen att de själva ibland behöver tid på sig för att komma fram till vad som verkligen utspelat sig under rättegången, »hinna landa«, gå tillbaka till sina anteckningar och tänka över vad som berättats. Visserligen handlar det då kanske om en kortare tid än den som ofta förflyter mellan brott och rättegång, men den principiella skillnaden är ändå klar. När domen väl fallit säger de sig för det mesta vara övertygade om att den var riktig och grubblar inte mer på det som tidigare upplevts som ovisst eller tvivelaktigt.

Med tanke på föränderligheten i domarnas bild av vad som ägt rum och hur det beskrivits kan det inte uteslutas att domen hade blivit en annan om det funnits ytterligare rådrum. Denna övertygelse om att en avkunnad dom är riktig kan snarare betraktas som ett sätt att reducera den kognitiva dissonans som dömandet oundvikligen innebär, då uppgifter och berättelser i rättegången ofta varit sinsemellan motstridande. Men den kan också, med Garfinkel (1967, s. 113 ff.) tolkas så, att beslutet retroaktivt organiserar de fakta det sägs bygga på, så att tilltro och misstro fördelas på olika uppgifter och utsagor på ett sätt som gör beslutet logiskt.

Till skillnad från hur de vanligen ser på ändrade vittnesberättelser (och återtagna erkännanden) betraktar alltså nämndemännen sin egen »slutversion« av det eventuella brottet som mer sann än deras tidigare, spontana bedömningar. Det kan sammantaget tolkas så att sanningen antas infinna sig i olika faser hos olika aktörer i rättsprocessen: Hos den tilltalade kräver den ofta upprepade polisförhör och uppenbaras först när personen ger en utförlig bekännelse som överensstämmer med åklagarens och polisens bild av brottet. Hos vittnen antas sanningen framkallas direkt och spontant i anslutning till brottet, varför diskussioner med andra (utom polisen), egna reflexioner, tolkningar och tid i allmänhet antas försvaga eller fördunkla den. Annorlunda med den sanning som en dom bygger på: den förutsätter regi, koreografi och planering, bestämda ritualer och strukturerad interaktion; vidare fordrar den tid och eftertanke, dokumentation och kompletteringar av egna noteringar och minnesbilder från rättegången, reflexioner och funderingar samt resoning och diskussioner med andra nämndemän som var där.

Det är misstanken om att tilltalade och i viss mån vittnen har egna intressen i domen och därmed i vad de uttalar i rätten som gör att förändringar i deras berättelser i sig väcker misstro. Bara en person med en respektabel förklaring till att berättelsens ändrats, eller till varför det kunnat framstå så, verkar kunna övertyga rätten om att en reviderad berättelse är mer sann än den tidigare dokumenterade. Ofta sker det dock på bekostnad av trovärdigheten hos personen, eftersom det kan förutsätta ett medgivande om att den tidigare berättelsen var lögnaktig. När nämndemännen ändrar sin bild av det händelseförlopp som målet gäller, såväl som om vad de bevittnat under huvudförhandlingarna, beskrivs revideringarna istället som något som snarast är ägnat att öka domens trovärdighet, utan att domarnas personliga trovärdighet ifrågasätts. Givet att förklaringen till förändringen ytterst avgör var i en revisionsprocess »sanningen« placeras, kan slutsatsen dras att det bara är för att nämndemän själva anses vara trovärdiga »bortom rimligt tvivel« som de kan tillstå sina tvivel och sina svagheter som vittnen. Inkallade vittnen och tilltalade, som saknar denna moraliska status, antas istället avsiktligt ha farit med osanning vid någon tidpunkt om deras berättelser förändras över tid.

Referenser

- Brannigan, Augustine & Lynch, Michael (1987), »Credibility as an Interactional Accomplishment.« *Journal of Contemporary Ethnography*, Vol. 16(2): 115-146.
- Buller, David B., Stiff, James B. & Burgoon, Judee K. (1996), »Behavioral Adaptation in Deceptive Transactions. Fact or Fiction: Reply to Levine and McCornack.« *Human Communication Research*, Vol. 22(4): 589-603.
- Buller, David B. & Burgoon, Judee K. (1996), »Interpersonal Deception Theory.« *Communication Theory*, Vol. 6(3): 203-242.
- Diesen, Christian (1994/2002), *Bevisprövning i brottmål*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Diesen, Christian (2002), *Bevisprövning i brottmål*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Diesen, Christian (1999), *Lekmän som domare*. Stockholm: Juristförlaget.
- Emerson, Robert K. (1996), »Att framställa ett besöksförbud(???)« I Åkerström, Malin (red.) *Konflikt, kontroll, kultur ???*
- Festinger, Leon (1957), *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, Illinois and White Plains, New York: Row, Peterson & Co.
- ForsterLee, Lynne, Kent, Leena & Horowitz, Irwin A. (2005), »The Cognitive Effects of Jury Aids on Decision-Making in Complex Civil Litigation.« *Applied Cognitive Psychology* Vol. 19: 867-884.
- Fukuyama, Francis (1996), *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London etc.: Penguin Books
- Garfinkel, Harold (1967/1999), »Some rules of correct decision making that jurors respect« i *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Granhag, Pär Anders & Strömwall, Leif A. (red.) (2004), *The Detection of Deception in Forensic Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Green, Andrew (1997), "How the Criminal Justice System Knows." *Social & Legal Studies*, Vol. 6(1): 5-22.
- Hardin, Russell (1996), »Trustworthiness.« *Ethics* 107: 26-42.
- Holstein, James A. (1985), »Jurors' Interpretations and Jury Decision Making.« *Law and Human Behavior* Vol. 9(1): 83-100.
- Kassin, Saul (2004), »True or false: 'I'd know a false confession if I saw one'« I Granhag, Pär Anders & Strömwall, Leif A. (red.), *The Detection of Deception in Forensic Contexts*. 172-194. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitzinger, Kenny (1995), »Qualitative Research: Introducing focus groups.« *British Medical Journal* 311 (7000): 299-302
- Levine, Tomothy R. & McCornack, Steven A. (1996a), »A Critical Analysis of the Behavioral Adaptation Explanation of the Probing Effect.« *Human Communication Research*, Vol. 22(4): 575-588.
- Lindholm, Torun (2005), »Socialpsykologiskt perspektiv. Fördomar och diskriminering – klassiska problem i modern skepnad.« I Diesen, Christian, Lernestedt, Claes, Lindholm, Torun & Pettersson, Tove, *Likhet inför lagen*. Stockholm: Natur och Kultur, 393-463.
- Luhmann, Niklas ([1973]1979), *Trust and Power*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons.
- Morgan, David L. (1996), »Focus Groups.« *Annual Review of Sociology* 22: 129-152
- Misztal, Barbara A. (1996), *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Monacell, James P. (1977) »An application of cognitive dissonance theory to resentencing and other reappearances by the same judge *Law and Human Behavior* Vol. 1(4): 385-401.

- Myers, Greg (1998), »Displaying opinions: Topics and disagreement in focus groups.« *Language in Society* 27: 85–111.
- Pennington, Nancy & Hastie, Reid (1981), »Juror Decision-Making Models: The Generalization Gap.« *Psychological Bulletin*, Vol. 89(2): 246–287.
- Rothstein, Bo (2003), *Sociala fällor och tillitens problem*. Stockholm: SNS förlag.
- Schelin, Lena (2007), *Bevisvärdering av utsagor i brottmål*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Scheppele, Kim Lane (1994), "Practices of Truth-Finding in a Court of Law: The Case of Revised Stories." I Sarbin, Theodore R. & Kitsuse, John I. (red.), *Constructing the Social*. London, Thousand Oaks, New Dehli: SAGE Publications.
- Smithson, Janet (2000), »Using and analysing fous groups: limitations and possibilities.« *Social Research Methodology* 3 (2): 103–119.
- Strömwall, Leif A. (2001), *Deception Detection. Moderating Factors and Accuracy*. Göteborg: Department of Psychology, Göteborg University.
- Sveriges Domstolar, www.dom.se
- Sztompka, Piotr (1999), *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Vrij, Aldert (2004), »Guidelines to catch a liar.« I Granhag, Pär Anders & Strömwall, Leif A. (red.), *The Detection of Deception in Forensic Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press, 287–314.

Författarpresentation: Ingrid Sahlin, professor i socialt arbete

Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet

Box 720

405 30 Göteborg

tel. 031-7865392

Ingrid.Sahlin@socwork.gu.se